

UDK: 821.512.133-1.09

OMON MATJON IJODIDA DINIY MAZMUNNI PARDALASH USULLARI VA MUSTAQILLIKDAN KEYINGI OCHIQ IFODA: MATNIY QIYOS

Panayeva Ugiljon Bobojonovna

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,

*Urganch innovatsion universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tillar”
kafedrasida dotsenti*

E-mail: ugiljonpanayeva@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada O'zbekiston xalq shoiri Omon Matjon (1943–2020) ijodida sovet senzurasida diniy-tasavvufiy mazmunni badiiy pardalash usullari matniy qiyos asosida aniqlanadi va tasniflanadi. Shoirning sovet davri asarlari – “Haqqush qichqirig'i” (1979), “Gaplashadigan vaqtlar” (1986), “Pahlavon Mahmud” (1975), “Beruniy” (1977) – mustaqillikdan keyingi “Iymon yog'dusi” (1995), “Xaloskor ruh” (2012), “Najmiddin Kubro” (2011) asarlari va shoir suhbatlaridagi e'tiroflar bilan qiyoslanadi. Pardalashning olti usuli – ismsizlashtirish, afsona ramkasi, tarixiy-ilmiy siymo niqobi, sakral ma'noni dunyoviy leksikaga ko'chirish, ilohiy nomni perifrasi bilan almashtirish va mavzuni kechiktirish ajratib ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: Omon Matjon, senzura, pardalash, ezop tili, ismsizlashtirish, afsona ramkasi, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Xoja Ahror Valiy, mustaqillik davri she'riyat.

Kirish (adabiyotlar sharhi)

XX asr o'zbek adabiyotida diniy va tasavvufiy mavzuning taqdiri sovet mafkurasida bilan bevosita bog'liq bo'ldi. Ateistik siyosat sharoitida mumtoz merosning tasavvufiy qatlami “o'tmish sarqiti” sanalar, Ahmad Yassaviy kabi siymolarning asarlarini o'qish va targ'ib etish man etilgan edi; Yassaviy hikmatlari keng kitobxonga faqat mustaqillik arafasida qayta yetib keldi. Shunday muhitda ijod qilgan shoirlar e'tiqodiy qadriyatlarni butunlay tark etmay, ularni badiiy “parda” ostida ifodalash yo'llarini izladi. Mavzuning dolzarbligi ana shu yashirin qatlamni ochish, sovet va mustaqillik davri matnlarini qiyoslash orqali milliy she'riyatning ma'naviy uzluksizligini asoslash zaruratidan kelib chiqadi.

Adabiyotshunoslikda senzura sharoitida fikrni ishora, ramz va ikki ma'noli so'z orqali yetkazish usuli “ezop tili” deb yuritiladi: rasmiy nazoratchi matnning tashqi, “zararsiz” qatlamini ko'radi, sezgir kitobxon esa yashirin ma'noni ilg'aydi. Sovet davri o'zbek she'riyatida bu usul asosan ijtimoiy-siyosiy mazmunga nisbatan o'rganilgan, diniy-tasavvufiy mazmunni pardalash esa alohida tadqiq etilmagan. Holbuki, majoz va ramzga tayangan mumtoz an'ana shoirlarga bunday pardalash uchun tayyor “til” berar edi.

Omon Matjon ijodi adabiyotshunoslikda ma'lum darajada o'rganilgan. U. Normatov “Gaplashadigan vaqtlar”ni “murakkab asar” deb baholagan, J. Jumaboyeva uni “ko'p tarmoqli asar” sifatida belgilagan [5]. M. Qo'chqorova shoir bilan suhbatida uning

tarixiy shaxslarga murojaatini yoritgan [5], M. Pirnazarova “O'n uchinchi eshik” she'ridagi Beruniy obrazi talqinini tadqiq etgan [9]. B. Karim Omon Matjonlar avlodi “so'z ochmaslik kerak bo'lgan mavzulardan yo'lini topib so'z ochdi”, deb yozadi [10]. Tasavvufiy she'riyatning nazariy asoslari I. Haqqul va N. Komilov tadqiqotlarida [7; 8], shoir asarlaridagi tarixiylik konsepsiyasi esa muallifning avvalgi ishlarida [11; 12] yoritilgan. Biroq senzura davrida diniy mazmunni pardalash usullari hanuz maxsus tasnif obyekti bo'lmagan.

Maqolada diniy manbaning badiiy matnga aylanishi sovet va mustaqillik davrlari kesimida qiyosiy yo'sinda ko'rib chiqiladi.

Tadqiqotning maqsadi – Omon Matjon sovet davrida diniy-tasavvufiy mazmunni qanday badiiy usullar bilan pardalaganini aniqlash, tasniflash va ularni mustaqillikdan keyingi ochiq ifoda bilan qiyoslash. Vazifalar: 1) shoirning pardalash haqidagi o'z e'tiroflarini manba sifatida aniqlash; 2) shoir allegorik tafakkurining ildizlarini ko'rsatish; 3) sovet davri matnlarida pardalash usullarini ajratish va tasniflash; 4) mustaqillik davri matnlaridagi ochiq ifoda belgilarini ko'rsatish; 5) nashrlararo matniy tafovutlar masalasining holatini baholash.

Materiallar va uslublar

Tadqiqot materiali sifatida “Alla haqida rivoyat”, “Gaplashadigan vaqtlar” (1986) she'riy qissasi, “Pahlavon Mahmud” (1975), “Beruniy” (1977) dramatik dostonlari, “Uchinchi daryo” she'ri, ayrim to'rtliklar, “Iymon yog'dusi” (1995), “Xaloskor ruh” (2012) va “Najmiddin Kubro” (2011) asarlari olindi. Asosiy hujjatli manba – shoirning M. Qo'chqorova (2013) va S. Olloyor (2003) bilan suhbatlari [5; 6]; ularning kirill va lotin yozuvidagi elektron nashrlari o'zaro solishtirildi.

Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy uslub, matniy qiyos, germeneytik uslub va tipologik tahlil qo'llanildi. Shoirning suhbatlardagi e'tiroflari “muallif sharhi” sifatida badiiy matndagi yashirin ma'noni muallifning o'z so'zi bilan tasdiqlash imkonini berdi.

Natijalar

Omon Matjonning allegorik fikrlashi ijodining ilk bosqichidayoq ko'rinadi. Shoir maktab yillarida tuman gazetasida bosilgan birinchi she'ri “Baliq bilan chirik to'r” ekanini eslaydi: unda to'rga ilingan baliq va chirigan to'r o'zaro “janjallashadi” [5]. M. Qo'chqorova chirik to'rni chirigan tuzum, undan qutulgan baliqni ozodlikka chiqqan inson ramzi deb talqin qiladi [5]. Bu misol ma'noni tashqi (masal) va ichki (ijtimoiy) qatlamda berish ko'nikmasi erta shakllanganini ko'rsatadi. Shoir bobosi haqidagi “nolalari” “Ikki daryo oralig'ida” she'rinda faqat “biroz” aks etganini aytadi [5]; “biroz” so'zining o'zi dardni ishora bilan aytishga majburlikni anglatadi. Keyinchalik aynan shu ko'nikma diniy mazmunni pardalashning asosiy vositasiga aylangan.

Birinchi usul – ismsizlashtirish. Pardalashning eng aniq hujjatlashtirilgan usuli “Gaplashadigan vaqtlar” qissasida kuzatiladi. Shoir darveshlarga nima uchun ism qo'yilmagani haqidagi savolga shunday javob beradi: “Ularga men ataylab ism qo'ymaganman. Chunki, men dastlab Ahmad Yassaviy obrazini yaratmoqchi bo'lganman shu qissamda. Lekin bu pirimizning nomlari ham, asarlarini o'qish ham, uni targ'ib etish ham qat'iyan man etilgan davr edi” [5]. So'ng u aniq xulosa qiladi:

“Gaplashadigan vaqtlar” qissamdagi sirli darvesh, aslida, bu – Ahmad Yassaviy edi” [5]. Bu e’tirofdan ko‘rinadiki, ism olib tashlanadi, ammo obraz saqlanadi: avliyo siymosi “darvesh” degan umumiy tipga aylantirilib, to‘rt darvesh orasiga “tarqatib” yuboriladi. Qissada real sovet qahramonlari yonida ismsiz darveshlarning turishi sensor uchun etnografik bezak bo‘lib ko‘ringan, ma’rifatli kitobxon uchun esa yo‘qotilgan ma’naviy olamning timsoli bo‘lgan.

Ikkinchi usul – afsona (rivoyat) ramkasi. Xalq og‘zaki ijodi qobig‘i diniy marosim va tushunchalarni “etnografiya” sifatida matnga olib kirish imkonini bergan. “Alla haqida rivoyat”da qadimgi Gurlandagi xalfa kampir “Man o‘lsam, e jamii mahrami roz, / Mani o‘zga o‘lukdek qilmang e‘zoz...” deb aytadi [13]: janoza, xalfalik kabi diniy unsurlar folklor matni sifatida “himoyalangan”. Rivoyat xotimasida allaning muqaddasligi Ona tuproqqa ko‘chiriladi: alla “onalarimizdan ham katta ona bo‘lgan Ona tuproqdan kelayotgan sado” deb talqin qilinadi [13]. Shu tariqa sakral tushuncha vatanparvarlik ma’nosiga ko‘chirilib, senzura uchun “zararsiz” shaklga keltiriladi. Xalfa obrazi ham tasodifiy emas: shoir bolaligida qishlog‘ida xalfa kampirlar Maxtumquli, Mullanafas she’rlarini ko‘p o‘qiganini eslaydi [5].

Uchinchi usul – tarixiy-ilmiy siymo niqobi. Sovet davrida Omon Matjon Xorazmdan chiqqan buyuk siymolar haqida “Pahlavon Mahmud”, “Beruniy”, “Xorazmiyning to‘rt sayohati va sakkiz bashorati” kabi dramatik dostonlar yaratdi [5]. Xalq an’anasida pahlavonlar piri, avliyo sifatida e’zozlanadigan Pahlavon Mahmud sovet adabiyotida pahlavon-shoir, xalq qahramoni sifatida taqdim etilishi mumkin edi: olim va shoir niqobi avliyo siymosini adabiyotga olib kirishning qonuniy yo‘li bo‘lgan. M. Qo‘chqorova bu dostonlarda ochilgan xiyonatkorlik, hasadgo‘ylik illatlari keyinchalik “Najmiddin Kubro” tragediyasida ham tanqid etilganini ko‘rsatadi [5]. Demak, sovet davrida “olim – hukmdor – xoin” to‘qnashuvi sifatida berilgan muammo mustaqillikdan so‘ng “avliyo – bosqinchi – xoin” ziddiyati sifatida ochiq diniy-tasavvufiy maydonga ko‘chadi.

To‘rtinchi usul – sakral ma’noni dunyoviy leksikaga ko‘chirish. Hofiz Otajon Xudoyshukurovga bag‘ishlangan “Uchinchi daryo” she’rida lirik qahramon Sirdaryo va Amudaryo bo‘yida ko‘rinmas “uchinchi daryo” sadosini eshitadi:

Bilmadim, meni ko‘p ta’qib etadi

Shu sirli aks-sado, shu ilohiy un.

Ruhim juda yuksak bo‘lar shu kezlar,

Vujudim tuproqqa judayam yaqin [6].

Bu yerda “ilohiy” so‘zi bor, ammo u tabiat va musiqa obrazi ichida qoladi: ilohiy ilhom daryo va sado metaforalari bilan “dunyoviy lashtirilgan”. 2003-yilgi suhbatda esa shoir aynan shu she’rni sharhlar ekan, “nozillik degan bir gap bor” deb, ilhomni ochiq diniy istiloh bilan nomlaydi [6]. She’rda “sirli aks-sado” deb atalgan hodisaning sharhda Qur’on nozil bo‘lishi bilan bog‘liq istiloh orqali nomlanishi pardalash va ochiq ifoda o‘rtasidagi masofani yaqqol ko‘rsatadi.

Beshinchi usul – ilohiy nomni perifraz va noaniq ishora bilan almashtirish. Shoir to‘rtliklarida Olloh nomi ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri tilga olinmay, sifat yoki noaniq ishora orqali beriladi. Masalan:

Mingtadan bir jonni ul dono Hakam

Iste'dod nuri-la etar mukarram.

Inson bu ne'matni muhtaram aylab,

Bahramand etsa shart boshqalarni ham! [6]

“Hakam” – Ollohning go‘zal ismlaridan biri (al-Hakam – adolat bilan hukm qiluvchi). Shoir uni “dono” sifati bilan qo‘shib, dunyoviy o‘quvchi uchun “donishmand hakam” degan umumiy ma‘noni, ma‘rifatli o‘quvchi uchun esa ilohiy ismni saqlab qoladi; “iste‘dod nuri”, “ne‘mat”, “mukarram” so‘zlari ham diniy-irfoniy lug‘atga mansub. Boshqa to‘rtlikda ilohiy bog‘lanish noaniq olmosh bilan ifodalanadi: “Ko‘kdan yerga bir ne tutash ko‘rinar, / Umr – o‘z burchingni o‘tash ko‘rinar” [6]. Osmon va yerni tutashtiruvchi “bir ne” nomlanmaydi, lekin umrni burch deb bilish diniy dunyoqarashga xos. Bu to‘rtliklar kamida 2003-yil boshidan ma‘lum bo‘lib [6], keyinchalik “Qisqa muloqotlar” turkumida e‘lon qilingan [14].

Oltinchi usul – mavzuni kechiktirish, ya‘ni sukut strategiyasi. Pardalashning yana bir shakli – mavzuga umuman qo‘l urmaslik, uni qulay zamongacha saqlash. Shoir “Najmiddin Kubro” haqida: “Mening bu asarni yozish haqidagi ijodiy rejam yigirma yil oldin miyamda bor edi” deydi va bu siymo haqidagi dastlabki taassurotni maktabda tarix o‘qituvchisidan eshitgan hikoyatlardan olganini eslaydi [5]. Mashrab haqida esa “Mashrab haqida yozishdan doim qo‘rqqanman. Chunki, u – avliyo” deb, bunday zotlar haqida yozish uchun “poklanib, tozalanib, keyin qo‘l urmoq kerak” degan fikrni bildiradi [6]. Sukut bu yerda ikki qatlamli: tashqi (senzura) va ichki (ixlos, odob) sabablar uyg‘unlashadi.

1991-yildan keyin yuqoridagi pardalar birin-ketin olinadi. Avvalo sarlavha darajasida: saylanma “Iymon yog‘dusi” deb ataladi. Ism darajasida Xoja Ubaydulloh Ahror (“Xaloskor ruh”), Najmiddin Kubro bevosita qahramon sifatida sahnaga chiqadi [5]. Muallif nutqida esa shoir “Shayx Kubro, Yassaviy hazratlari, Xoja Ahror Valiy, Mashrab, So‘fi Olloyor” nomlarini birgalikda sanaydi va “Tasavvufdagi yetti bosqich bekorga keltirilgan emas” deb, tasavvuf istilohlaridan erkin foydalanadi [6]. Ilk kitoblarini varaqlab “Shukur, haq bizga qutlug‘ zamonni inoyat qilgan ekan!” degani [5] davrlar farqini muallifning o‘zi anglaganiga dalildir.

Mustaqillik davri suhbatlarida shoirning falsafiy qarashlari ham ochiq diniy asosga tayanadi: u hayotni Xudoyi taolo bandalariga bergan Vaqt deb biladi, komillik haqida esa “Xudoyi taoloning qarshisida yolg‘iz o‘zing qolmoqchi bo‘lsang ... o‘zni pokla” deydi [6]. Sovet davrida “sirli aks-sado”, “dono Hakam” kabi pardali ifodalar ortida turgan dunyoqarash bu yerda tasavvuf istilohlari bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bayon qilinadi. Bu esa pardalash e‘tiqodiy o‘zgarish emas, balki davr sharoitiga moslashuv bo‘lganini, ya‘ni dunyoqarash uzluksiz saqlanib, faqat ifoda shakli o‘zgarganini ko‘rsatadi.

Qiyos natijalarini quyidagicha umumlashtirish mumkin. Avliyo nomi sovet davrida ismsiz “sirli darvesh” shaklida berilgan bo‘lsa, mustaqillik davrida Xoja Ahror, Najmiddin Kubro o‘z nomi bilan qahramonga aylanadi. Afsona ramkasi o‘rnini tariqat tarixi egallaydi, tarixiy siymoning maqomi olim va pahlavondan valiy va mutasavvifga ko‘tariladi. “Muqaddas qudrat”, “Ona tuproq”, “dono Hakam” kabi pardali ifodalar o‘rnini “iymon”, “Olloh”, “nozillik” kabi ochiq istilohlar, muallif sukuti o‘rnini esa ochiq e‘tirof va sharh egallaydi.

Bu usullarning barchasi ikki xil o'quvchiga mo'ljallangan matn tamoyiliga bo'ysunadi va ko'pincha bir matnda birgalikda qo'llanadi. Rasmiy nazorat uchun matn tarixiy, folklor yoki tabiat mavzusidagi asar bo'lib ko'rinadi; tasavvuf an'anasidan xabardor kitobxon uchun esa u ma'naviy xotirani saqlovchi “yashirin kitob”ga aylanadi. Shoirning mustaqillikdan keyingi e'tiroflari ana shu yashirin qatlamni o'qish uchun “kalit” vazifasini bajaradi: muallif sharhisiz “sirli darvesh” obrazi faraz bo'lib qolardi, sharh bilan esa u ilmiy dalilga aylanadi.

Bir asarning sovet va mustaqillik davri nashrlarida diniy mazmun bilan bog'liq qayta tiklangan misralar yoki ismlar mavjudligini tasdiqlovchi hujjat topilmadi. Mavjud dalil bilvosita: shoirning so'zlariga ko'ra, “Quyosh soati” (1974) to'plami ko'pgina she'rlari olib tashlangan holda chop etilgan, shaxsiy arxivida esa nashr etilmagan “Ibn Sino” ssenariysi saqlanadi [5]. Shu bois nashrlararo qiyos alohida matnshunoslik vazifasi sifatida qoladi.

Xulosa va tavsiyalar

Xulosa qilib aytganda, Omon Matjon sovet senzurasida diniy-tasavvufiy mazmunni tark etmay, uni olti xil usulda pardalagan: ismsizlashtirish, afsona ramkasi, tarixiy-ilmiy siymo niqobi, sakral ma'noni dunyoviy leksikaga ko'chirish, ilohiy nomni perifrasi bilan almashtirish hamda mavzuni kechiktirish. Shoirning allegorik tafakkuri maktab yillarida yozilgan masal-she'rdayoq shakllangan va keyinchalik diniy mazmunni pardalashning asosiy vositasiga aylangan. Eng ishonchli hujjatli dalil – “Gaplashadigan vaqtlar”dagi sirli darvesh aslida Ahmad Yassaviy ekani haqidagi shoir e'tirofi bo'lib, u sovet davri matnlarini “yashirin qatlam” nuqtayi nazaridan qayta o'qish zarurligini tasdiqlaydi. Mustaqillikdan keyin pardalar teskari yo'nalishda “yechiladi”: ism qaytadi, afsona o'rnini tariqat tarixi egallaydi, niqob ortidagi valiy siymosi ochiladi, perifrasi o'rnini ochiq istiloh egallaydi. Kelgusida shoirning 1970–1980-yillar nashrlarini mustaqillik davri saylanmalari bilan to'liq qiyoslash, shaxsiy arxividagi qo'lyozmalarni o'rganish hamda natijalardan “Badiiy tahlil asoslari” va hozirgi o'zbek adabiyoti mashg'ulotlarida foydalanish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Omon Matjon. Haqqush qichqirig'i: (Qirq afsona). – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. – 136 b.
2. Omon Matjon. Gaplashadigan vaqtlar: She'rlar, doston, she'riy qissa. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1986.
3. Omon Matjon. Iymon yog'dusi: Saylanma. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995.
4. Omon Matjon. Diydor aziz. – T.: Noshir, 2011. – 199 b.
5. Qo'chqorova M. “O'zim o'z qalbmning bo'lsam Kolumbi...”: O'zbekiston xalq shoiri Omon Matjon bilan suhbat // Sharq yulduzi. – 2013. – № 2.
6. Olloyor S. Uchinchi daryo mavjlari: O'zbekiston xalq shoiri Omon Matjon bilan suhbat // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – 2003. – № 7.
7. Haqqul I. Tasavvuf va she'riyat. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991.
8. Komilov N. Tasavvuf. Birinchi kitob. – T.: Yozuvchi, 1996.

9. Pirnazarova M. “O‘n uchinchi eshik” she‘rida Beruniy obrazi talqini // Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. – 2022. – № 1. – В. 42–44.
10. Karim B. Adabiyotshunos tahlil qiladi: sovet senzurasini bo‘gatga mengzagan, Xorazm ruhini So‘zga singdira olgan shoir she‘riyati // oyina.uz. – 2023. – URL: <https://oyina.uz/uz/article/1394>
11. Panayeva U.B. Hozirgi zamon she‘riyatida tarixiylik konsepsiyasi (Omon Matjon ijodi misolida): filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2005.
12. Panayeva U.B. Omon Matjon asarlarida tarixiylik konsepsiyasi: monografiya / mas‘ul muharrir M. Pirnazarova. – Urganch, 2025.
13. Omon Matjon. Alla haqida rivoyat // Xurshid Davron kutubxonasi. – 21.04.2018. – URL: <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/omon-matjon-alla-haqida-rivoyat.html>
14. Omon Matjon. Qisqa muloqotlar // Xurshid Davron kutubxonasi. – 14.02.2021. – URL: <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/omon-matjon-qisqa-muloqotlar-yonayotgan-daraxt-sherlar-kitobi.html>